

MITJA VELIKONJA*

Lehet-e verset írni Srebrenica után?

– kulturális reflexió a jugoszláviai nyolcvanas évekre –

I.

*Akkoriban úgy tűnt, semmi sem állhat
az előttünk álló csodálatos jövő útjába.*

Igor Štiks¹

Miképpen is érthetnénk meg a jugoszláviai nyolcvanas éveket, hogyan írhatunk, festhetünk, forgathatunk, verselhetünk, énekelhetünk, zenélhetünk róla? És milyen módon értékelhetjük azokat a kilencvenes évek *véres meséi* után? Egyáltalán, lehet-e verset írni az utolsó békés jugoszláviai évtizedről Srebrenica, Vukovár, Ahmići, Szarajevó és a többi száz lokális kivégzőhely után? Ez túlságosan *barbár* lenne?

Az alábbiakban a különféle kulturális és művészeti reflexiók módját elemzem – vagyis a konstrukciókat és percepciókat – a szocialista Jugoszlávia nyolcvanas éveiről, mindazokat a műveket, amelyek 1991 után a kihamvadt tüzek helyén születtek meg. Nem a történelmi nyolcvanas évekről írok, hanem azok jelenlegi kulturális reprezentációiról. Nem Jugoszlávia történése vagyok, hanem poszt-Jugoszlávia kulturologusa, aki a mai emlékezéssel és a múlt megváltoztatásának, konstruálásának és dekonstruálásának a kérdéseivel foglalkozik: konkrétan annak a képnek a létrehozásával, ami a művészet és a kultúra terén erről létrejön. Az érdekel, hogy a történelemtudományi precizitással, a kőkemény tényekkel szemben hogyan állnak ezek az a posteriori művészeti produkciók és a kulturális interpretációk a ki-múlt szocialista föderációval kapcsolatosan. Más szóval: nem történelmi vonatkozásában térek vissza a posztjugoszláv jelenből a jugoszláviai nyolcvanas évekre, hanem kulturologiai értelemben teszem fel a kérdést, hogy azok az idők miképpen vannak jelen a posztjugoszláv jelen művészeti és tágabb értelemben vett kulturális térképén.

* A Ljubljana Egyetem professzora, a Kultúra- és valláskutató Központ vezetője, kultúrakutatást tanít. Főbb kutatási területei a kortárs közép-európai és balkáni politikai ideológia, a szubkultúrák, a kollektív emlékezet és a posztoszocialista nosztalgia. E-mail: is.jl-inu.vdf@ajnokilev.ajtim.

¹ „W”. Zagreb: Fraktura, 2019. 226.

Mégis a történeti keretekkel kezdeném. *Rövid nyolcvanas éveinket*, hogy Eric Hobsbawmot parafrázáljam, jelképesen és valójában is két halálest határozta meg: a jugoszláv vezető, Tito halála 1980. május 4-én, és Jugoszlávia halála 1991 közepe felé. Jugoszlávia politikai legitimitása véleményem szerint belülről és kívülről öt lényegi eredményre épült,² ám azokban az időkben visszavonhatatlanul erodálódott. Három és fél évtizeddel a felgyorsított gazdasági, szociális és kulturális fejlődés után – amely során stabil időszakok váltakoztak a problémásokkal, a prosperálás a visszafejlődéssel, a keményvonalasok a liberálisokkal – az állam többfajta és többretegű válságba gabalyodott bele. Az uralkodó politikai garnitúra többé nem volt alkalmas arra, hogy a gazdasági, politikai és kulturális fejlődést irányítsa: a társadalom addigi modernizációja megakadt.³ Hogy megőrizték hatalmukat, annak élharcosai minél előbb, nyíltabban vagy éppen halkabban, áttértek az új ideológiai szemléletre és egy konkrét politikára, amely az utódállamokban (akár csak az egész, tranzíciót átélő Kelet-Európában) ma is győzedelmeskedik: az etnonacionalizmusra és a neoliberalizmusra. Mindkettő, természetesen, antijugoszláv és antiszocialista.⁴ Mindennek az ára a katasztrofális kilencvenes évek: a háború Horvátországban 1991 és 1995 között, az összetűzések Szlovéniában 1991 nyarán, a háború Bosznia-Hercegovinában 1992 és 1995 között és Koszovón 1998-ban és 1999-ben, végezetül az összecsapások a mai Észak-Macedóniában 2001-ben, hogy az említett államok kisebb-nagyobb fokú periferizációját és elszegényedését ne is említsem.

A másik oldalon, a legáltalánosabban mondva, éppen a posztjugoszláv kultúra és művészet nyújt más, összetettebb képet a szocialista Jugoszlávia pusztá demónizálásánál, s mindez ugyan eltérő intenzitással, de ma is megtalálható a hivatalos diskurzusokban és gyakorlatokban *a Vardártól a Triglavig*.⁵

Az itt következő elemzés során két nehézséggel találkoztam. Először is: kizárólag a jugoszláviai nyolcvanas évekkel foglalkozom, amiket különösen nehéz elhatárolni a korábbi évtizedektől és a tágabb környezettől (különösen a korabeli

² Ezek a következők voltak: (1) az autentikus antifasizmus és a nemzeti felszabadulás 1941 és 1945 között; (2) az addig alárendelt csoportok (nők, fiatalok, parasztok) társadalmi emancipációja; (3) az agrártársadalom felgyorsított modernizációja az ipari-agrártársadalomba, távolabbról nézve a premodernből a modern, sőt a posztmodern társadalomba; (4) a politikai alternatívák (a belpolitikai: az önigazgatású szocializmus; a külpolitikai: az el nem kötelezettség és az aktív koezgisztencia); és a (5) specifikus multikulturalizmus (belülről: a *testvériség-egység*; kívülről: az erős kapcsolatok a nem európai, valójában az éppen akkor dekolonizált világgal).

³ Az endemikus, belső okok mellett szükséges figyelembe venni a külsőket is: a hidegháborús európai hatalmi rendszer szétesését.

⁴ Az etnonacionális homogenizációról és szellemi elitiek egymás közti rivalizálásáról Jugoszlávia szétesésének idejében I. Dević, Ana: Ethnonationalism, Politics, and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia. *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 11. No. 3 1998. 375–409.

⁵ Az észak-macedóniai Vardar folyó és a szlovéniai Triglav hegység – illetve ez a mondatocska – egy népszerű dal első soraként jelképezte Jugoszlávia kereteit, nagyságát. (*A ford. megj.*)

globális urbánus kultúrától) – ám nagyon könnyű elválasztani a posztjugoszláv érártól. Tehát a nyolcvanas évekre való kulturális reflexiót a korábbi évtizedekkel való folyamatosság ejti rabul, illetve a korszak után következő diszkontinuitás, legtragikusabban a kilencvenes évek tekintetében. Már most hozzá kell fűzni ehhez, hogy a kilencvenes évek mind a tudományos szakirodalomban, mind a médiában, kultúrában és művészetekben sokkal nagyobb figyelmet kaptak, mint előtörténetük, vagyis a nyolcvanas évek. Másfelől: gyakorlatilag lehetetlen egy tanulmányban összefoglalni a jugoszláviai nyolcvanas évekre vonatkozó aktuális reflexiók minden dimenzióját a kilencvenes, a kétezres, a 2010-es és immár a 2020-as évek perspektívájából, ahogyan azt a politikai, kulturális és társadalmi élet összefonódott területein tapasztalom: a politikai programokban, a politikusok és az állam hivatalos nyilatkozataiban, a kormánypártok és az ellenzékiek narratíváiban, a kritikai és az apologetikus tudományban, a turizmusban és a fogyasztói kultúrában, a jugofób és a jugofil médiában, a nosztalgiában és az antinosztalgiában, a kultúrában és a művészetekben. Emiatt e két utóbbi területre szűkítettem a vizsgálódást: tehát az irodalomra, a zenére, a filmekre, a populáris és a fogyasztói kultúrára, a kultúrákra és a szubkultúrákra, a retrospektív művészeti alkotásokra és a nyolcvanas éveket idéző kiállításokra, azon idők virtuális értékelésére, továbbá az urbánus és a mindennapi kultúrára. Végül is a legmeghatározóbbakat kellett kiválasztanom. Így aztán teljesen kihagytam, hogy ezt a dekádöt hogyan értik meg a (politikai dimenziókkal foglalkozó) történészek⁶ vagy a nyolcvanas éveket elemző kommentátorok és újságírók.⁷ Tőlük eltérően a horvát komparativista Maša Kolanović azt állítja,

⁶ A számos kiváló munka közül kiemelném a következőket: Jović, Dejan: *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije 1974–1990*. [Jugoszlávia – az elhalt ország. Kardelj Jugoszláviájának felemelkedése, válsága és összeomlása.] Zagreb: Prometej, 2003.; Sekelj, Laslo: *Jugoslavija – Struktura raspadanja: Ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*. [Jugoszlávia – a szétesés struktúrája. Tanulmány a jugoszláv társadalom strukturális válságának okairól.] Beograd: Rad, 1990; Repeta, Boža–Kerec, Darje: *Slovenija, moja dežela: Družbena revolucija v osemdesetih letih*. [Szlovénia, az én országom: a nyolcvanas évek társadalmi forradalma.] Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017; Woodward, Susan L.: *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution After the Cold War*. Washington D.C.: The Brookings Institution, 1995; Hafner Fink, Mitja: *Sociološke rasežnosti raspada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV, 1994). Illetve kiemelném a következő tanulmányköteteket is: Biber, Florian – Galijaš, Armina – Archer, Rory (eds.): *Debating the End of Yugoslavia*. London & New York: Routledge, 2014. és Ramet, Pedro (ed.): *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder: Westview, 1985. A későjugoszláv politikai és médiabeli újbeszéd (*stabilizáció, eszmei-politikai differenciáció, drágulási hullám, az infláció sárkánya, a koordináció hiánya, a stagfláció iszapja*) szellemes elemzését még a jugoszláv időkben elvégezte Ivo Žanić *Az infláció mitológiája – a válságos idők beszéde* c. könyvében. L. *Mitologija inflacije – Govor kriznog doba*. Zagreb: Globus, 1987.

⁷ Mint például Viktor Meier a *Miért esett szét Jugoszlávia* című áttekintésében (*Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Sophia, Ljubljana, 1996), vagy Vlado Miheljak *A szlovének leesnek az égből – az ezeréves álom 99 magyarázata* című munkájában (*Slovinci padajo v nebo – 99 razlag tisočletnih sanj*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.)

hogy a fikció lényegének nincs olyan ambíciója, hogy egy teljes és privilegizált igazságot kínáljon fel, inkább olyan térben funkcionál, ahol több igazság létezik.⁸

Röviden összefoglalva: kiindulópontom kutúratudományi. A kulturális reflexiót kétoldalú és összefonódó folyamatnak látom: egyfelől, mint a konstrukció, a szerzői alkotás termékének elemzését, másfelől, mint a nyilvánosság percepciójának, az elfogadás módjának és az interpretációnak az analízisét. Nem érdekel maga a pusztá emlékezet, erről már írtam másutt⁹ – hanem a jugoszláviai nyolcvanas években megalkotott verssorok, hangok, címkék, képek, szavak, felvételek létrehozása és közvetítése, és hogy azok miképpen kapnak visszhangot a mai társadalomban, negyven évvel a kezdetek és harminc évvel azon évtized óta. Nem azt kutatom, az emberek az emlékezet révén hogyan térnek vissza a nyolcvanas évekbe, hanem azok narratíváját, fiktív rekonstrukcióját vizsgálom – tehát azt, hogy a kultúra területén a *jugoszláviai nyolcvanas évek* ma hol jelent mágiikus szintagmát. Milyen is ma az *ante bellum* [a háboru előtti] Jugoszlávia kulturális képe, hogyan – hogy kiterjesszem Hobsbawm koncepcióját – képzelik el ezt a durván megszakított tradíciót? A nyolcvanas évek jugoszláv téridő toposzában reflexiók a kortárs kultúra és művészet terén – a legáltalánosabban fogalmazva – pedig háromfélék: afirmatívak (édesek), kiegyensúlyozottak (édes-keserűek) és negatívak (keserűek).

II.

Akiknek többé nincs hazájuk, az írás válik otthonukká.

Teodor Adorno¹⁰

A legutóbb említettél kezdeném, azaz a nyolcvanas évek sötét retrospektív reprezentációjával, főleg azért, mert az hasonlít az összes jugoszláv utódállamban folyó politikai és médiadiskurzusokhoz. A *kommunista rémuralomról, a jugoszláv unitarizmusról, a mesterséges képződményről és a párt önfejűségéről* szóló mantrák az utóbbi három évtizedben semmit sem változtak, és nem vesztek erejükből sem. A félmúlt történelemről szóló domináns narratíva a *kommunizmus* démonizálásáról szól, azt a náciizmussal és a fasiszmussal egyenlítve ki – akárcsak a kelet-európai

⁸ Kolanović, Maša: Back to the Future of (Post)Socialism: The Afterline of Socialism in Post-Yugoslav Cultural Space. In: Bailyn, John Frederick – Jelača, Dijana – Lugarić, Danijela (eds.): *The Future of (Post)Socialism*. Albany: State University of New York Press, 2018. 165–194. 177.

⁹ Velikonja, Mitja: The Yugoslav Rear-View Mirror – Ways of Remembering Yugoslavia. In: Perović, Latinka Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017. 515–547.

¹⁰ Adorno, Teodor: *Minima Moralia – Reflections from Damaged Life*. London & New York: Verso, 2005. 87.

revizionistáknál, revansistáknál és megtérteknél, de ez vált az Európai Unió és az Európa Tanács hivatalos álláspontjává is.¹¹ Szembetűnő a tény, hogy az elmúlt idők és az akkori államok leghevesebb kritikusi éppen azok, akik pont azokban az időkben foglaltak el csúcspozíciókat a politikában, a gazdaságban, az akadémiákon,¹² a médiában, általában a nyilvános térben. Metaforikusan szólva: a döglött lovat ma ugyanolyan szenvedéllyel és ugyanakkora haszonnal rugdossák, mint ahogyan azt egykor megülték. Szinte kivétel nélkül mindnyájan a Kommunista Szövetség tagjai voltak, de még időben tértek meg ideológiailag, és politikailag is feltalálták magukat, ami lehetővé tette, hogy az élvonalban maradhassanak. Az efféle kaméleonjelleg miatt a posztjugoszláv térségben nem történt meg az uralkodó osztályba tartozók lusztrációja, nem húzták meg a politikai *vörös fonalat*, ami egyes rendszerváltó országokban végbement.

De megtörtént egy másfajta átvilágítás: a materiális hagyományoké, így mindannak megtagadása, ami az egykori időkre és a korábbi államra emlékeztet. Az új vagy a megváltozott régi hatalmon lévők tervszerűen nevezték át az intézményeket, az utcák nevét és a toponímiákat,¹³ megsemmisítették az emlékműveket,¹⁴ megtisztították a könyvtárakat,¹⁵ háttérbe szorították vagy befeketítették a jugoszláv

¹¹ Ezt az ekvidisztanciát [a fogalmak egyenlő távolságát] többek széleskörűen problematizálják: Neumayer, Laure: *The Criminalisation of Communism in the European Political Space After the Cold War*: London and New York: Routledge, 2019; Mastnak, Tomaž: *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba/*cf., 2015. 74–75. és Markovina, Dragan: *Povijest poraženih*. [A vesztesek történelme.] Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2015. 114–205.)

¹² Az egykori szocialista Jugoszláviában minden köztársaságnak megvolt a maga tudományos-művészeti akadémiaja, de létezett a jugoszláv akadémia is. (*A ford. megj.*)

¹³ A boszniai kulturlógus, Srdan Šušnić a Banja Luka-i folyamatokról szóló bátor és aprólékos tanulmányában leszögezi, hogy az új hatalom a háború alatt és után megváltoztatta, illetve szerbesítette a helységnevek 25 százalékát a régióban, és a városban lévő helyi közösségek felének nevét. L. Šušnić, Srdjan: *Pop-Mythological Urine Marking of "Our" Streets – Case Study Banja Luka, Bosnia-Herzegovina*. Ljubljana: MA thesis, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, 2015. 34–43. Az utcanevek is radikálisan megváltoztak. 1998-ban szerb személyekről volt elnevezve 69,4%-uk, (1991-ben ez 28,1%), horvátokról 3,2% (1991-ben 13,7%) és muzulmánról/bosnyákról 1,1% (1991-ben 21,2%). Milošević bukása után tíz évvel pedig Belgrádban 800 utcát neveztek át. L. Stojanović, Dubravka: *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. [Olaj a vízen – Tanulmányok a szerbiai jelen történelméről] Beograd: Pešćanik, 2010. 134–135.

¹⁴ Az emlékezettel foglalkozó horvát történész, Vjeran Pavlaković említi meg, hogy Horvátországban csak a nyolcvanas években mintegy 3000 emlékművet vagy -táblát romboltak le, amelyek a népfelzabadító háborúra utaltak. Pavlaković, Vjeran: *Blowing Up Brotherhood and Unity: The Fate of World War Two Cultural Heritage in Lika*. In: Jurlina, Petra (ed.): *The Politics of Heritage and Memory* (Conference Papers, October 9–10, 2013, Zadar). Zagreb: University of Zagreb, Center for Peace Studies, 2014. 351–394. 378.

¹⁵ L. Dora Komnenović doktorátusát: *Everything by the Book? A Sociological Reading of the Discarding of Books from Public Libraries in Post-Socialist Croatia and Slovenia*. Faculty of Social Sciences and Cultural Studies – Justus Liebig University Gießen, 2019.

évtizedeket a tantervekben és az iskolai könyvekben,¹⁶ megváltoztatták az ünnepi kalendáriumokat¹⁷ stb. stb. és még egyszer satöbbi. Igazi ördögűzés zajlik, mintha Jugoszlávia sosem létezett volna! Szisztematikusan megpróbálták mindent eltörölni, ami az egykori államra, a politikai rendszerre emlékeztetett – saját magukon kívül. A „minden, ami jugoszláv” materiális jellegű tisztogatásának kísérője pedig ma az egyik legelterjedtebb műfaj az irodalomban – a nyolcvanas évek politikai protagonistáinak önéletrajzi irodalma, „az autentikusság diskurzusa”.¹⁸

A szerzőket durván két fajtára oszthatom: az egyik típusukba azok tartoznak, akik Jugoszlávia széteséséről írtak, a másikba pedig azok, akik az önállósodást pártolták. Az elsőbe tartozik Raif Dizdarević (Út a szétesésbe),¹⁹ Borisav Jović (*Rigómezőtől Hágáig – Slobodan Milošević ideje*)²⁰ és a Jugoszláv Néphadsereg több, legmagasabb rangú tábornoka, Veljko Kadijević (*Ahogy én láttam a szétesést: hadsereg állam nélkül*)²¹ és Branko Mamula (*Jugoszlávia esete*),²² és pár oldalt szentelt a témának Vidoje Žarković is (*Ahogy Titót láttam*).²³

A függetlenedők, vélhetően ama félelmükben, hogy nem tudják majd tökécsíteni történelmi szerepüket, rögtön a kilencvenes évek elején elkezdtek írni saját magukról. Ide számíthatom az önjelölt próféták közül Stipe Mesićet (*Hogyan döntöttük meg Jugoszláviát*),²⁴ Martin Špegelj-t (*A katona visszaemlékezései*),²⁵ Alija

¹⁶ L. a belgrádi történész, Dubravka Stojanović ímént említett kiváló tanulmányát, aki a folyamatot „a csendes lángon” kifejezéssel illeti, valamint a posztoszocialista kultúra svéd kutatójának, Anamarija Dutceac Segestennek a munkáját: *Myth, Identity, and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks*. New York: Lexington Books, 2011.

¹⁷ Az egykori Jugoszláviáról szóló esettanulmányokat a következő kötetben találhatjuk meg: Šarić, Ljiljana – Gammelgaard, Karen – Hauge, Kjetil Rå (eds.): *Transforming National Holidays – Identity Discourses in the West and South Slavic Countries, 1985–2010*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012.

¹⁸ Pehe, Veronika: *Velvet Retro: Postsocialist Nostalgia and the Politics of Heroism in Czech Popular Culture*. New York & Oxford: Berghahn Books, 2020. 131.

¹⁹ *Put u raspad*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011. – Bosznia-hercegovinai politikus, 1988–1989-ben a Jugoszláv Szocialista Szövetség elnökségének elnöke. (*A ford. megj.*)

²⁰ *Od Gazimestana do Haga – Vreme Slobodana Miloševića*. Beograd: Metaphysica, 2009. – Szerb politikus, 1990–91-ben a JSZSZK elnökségének elnöke. (*A ford. megj.*)

²¹ *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.

²² *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.

²³ *Moje viđenje Tita*. Podgorica: Pobjeda, 2005.

²⁴ *Kako smo srušili Jugoslaviju*. Zagreb: Globus, 1992. A kötet címét két évvel később opportunistá módon megváltoztatta: *Hogyan döntött össze Jugoszlávia. – Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb: Mislavpress, 1994. – Stipe Mesić a JSZSZK utolsó elnöke volt 1991-ben, 2000 és 2010 között pedig Horvátország elnöke. (*A ford. megj.*)

²⁵ *Sjećanja vojnika*. Zagreb: Znanje, 2001. – Martin Špegelj partizán volt a II. világháború alatt, majd a JNH tábornoka. A független Horvátország hadügyminisztereként kulcsszerepe volt az ún. Kalasnyikov-ügyben, amikor Horvátország több kamionnyi fegyvert vásárolt Magyarországtól, de az úgymond illegális fegyverszállítmányt a jugoszláv katonai titkosszolgálat leleplezte. (*A ford. megj.*)

Izetbegovićot (*Menekülésem a szabadságba: 1983–1988*),²⁶ Janez Janšát (*Elmozdulások: a szlovén állam létrejötte és megvédése 1988–1992*)²⁷ és Dimitrij Rupelt (*Az államtitok – Emlékezések a bel- és külügyekre 1989–1992*),²⁸ és többek közt Slobodan Milošević beszédeinek gyűjteményes kötetével (*A kibontakozódás éve*).²⁹ Ezeknek az „emlékezetvállalkozóknak”³⁰ az önmagukat konstruáló narratívája azon alapszik, hogy a közelmúltat, a nyolcvanas éveket szenvedélyesen mentegető módon démonizálják. A különbségek ellenére az effajta memoárirodalomnak jól felismerhetők a vezérmotívumai, mégpedig: kortársaik megtévesztettségének és tévedéseinek a kihangsúlyozása, saját lépéseik felmagasztalása és igazolása, és saját maguk politikatörténetének azonosítása a tágabb politikai történelemmel, pont annak szellemében, ahogyan az XIV. Lajos mondásából származik.

A jugoszláviai nyolcvanas éveket negatívan mutatják be és ítélik el a napilapokban és a publicisztikában is, és nem feltétlenül csak a jobboldalon. Kiemelik az egykori problémákat, mint amilyen a gazdasági válság és a sikertelen *stabilizáció*, a munkanélküliség növekedése és a szegénység, a magas infláció, a mindennapi alapszükségletek hiánya (kávé, a páros-páratlan rendszer³¹ stb.), a külföldi utazások korlátozása, a politikai represszió, a koszovói konfliktus parázslása és a nemzetiségek közötti feszültségek feléledése, a gazdasági-politikai botrányok, mint a Velika Kladuša-i Agrokomercé és az obrováci Jadrané, továbbá az olyan ideológiai kampányok, mint Stipe Šušar *Fehér könyve*,³² a szlovéniai *Mladina és Tribuna* példányainak elkobzása, és általában a média ellenőrzése. A változások győztesei úgy monopolizálták a kilencvenes évekről szóló történetet, hogy a *nehéz nyolcvanas évek* képét teremtették meg, ugyanúgy, ahogyan más esetekben a közelmúltat közvetlenül egy radikális változás után feketítik be.³³

²⁶ *Moj bijeg u slobodu: Bilješke iz zatvora 1983–1988*. Sarajevo: Svjetlost, 1999. – Alija Izetbegović a független Bosznia-Hercegovina első elnöke volt 1990 és 1996 közt, 2000-ig az elnökség tagja. (A ford. megj.)

²⁷ *Premiki: nastajanje in obramba slovenske države 1988-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992. – Janez Janša szlovén ellenzéki újságíró volt a nyolcvanas években, a JNH-ről írt cikkei miatt, katonai titkok kiadásának vádjával le is tartóztatták. 1990 után politikus, Szlovénia kormányfője három ízben, így jelenleg is, 2020-tól. (A ford. megj.)

²⁸ *Skrivnost države – Spomini na domače in zunanje zadeve 1989–1992*. Ljubljana: Delo, Slovenske novice, 1992. – Dimitrij Rupel a nyolcvanas években ellenzéki szerkesztő-újságíró volt, 1990-től de facto a független Szlovénia első külügyminisztere. (A ford. megj.)

²⁹ *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ, 1989.

³⁰ Neumayer, 2019. 8.

³¹ Egyik napon csak a páros, a következő napon pedig csak a páratlan rendszámú autók közlekedhettek. (A ford. megj.)

³² Az ortodox kommunistának számító horvát politikus könyve, a *Bijela knjiga* 1984-ben jelent meg, amelyben a szerző úgymond minden területen – különösen a kultúra, a művészetek terén – leszámolt mind a jobboldali, mint a baloldali „elhajlásokkal”. (A ford. megj.)

³³ Ausztria-Magyarország is rögtön a szétesése, 1918 októbere után *biztonságos otthonból* a *népek börtöne* lett.

Másfelől, a posztjugoszláv populáris kultúrában minden az édes nyolcvanas évek kritikátlan bemutatásáról szól, s mindez már olykor a mániával határos. Hol is kezdjük? Talán a populáris zene mindenütt jelen lévő képviselőivel, akikről Ana Petrov szerb muzikológus azt állítja, hogy „a régió nagy megbékéltetői”.³⁴ Ők a „megsemmisíthetetlen” együttesek és szólísták, akiknek a közönsége abban az évtizedben (és ma is!) megtölti a koncerttermeket szinte mindenütt a volt tagköztársaságokban, így a diaszpórában is.³⁵ Újra összeverődnek még a régi punkbandák is, amelyek szemet szúróan elfelejtették, hogy régen milyen harsányan fejezték ki a *vén szarosok* iránti megvetésüket, amíg nem lettek maguk is azok.³⁶ Ez a *hommage* megjelenik az új számokban is, így a spliti Daleka obala *A nyolcvanas évek* című számában (a szlovén Agropop előadásában), amelyben annak az évtizednek a dionüszoszi képét festik le, amikor egész éjjel csak buliztak, táncoltak, zenéltek, énekeltek és ittak, röviden, ez úgymond a *vidám bolond napok ideje volt*.³⁷ A tuzlai Jutro csapat így sajnálja azokat az időket: *A nyolcvanas évek, azok voltak valamik, ma csak az évek múlnak, ahogy jönnek, úgy mennek, csak új viharokat hagynak...* (2017). A szerbiai *Riblja čorba* 1996-ban megjelentetett egy dupla albumot, amit élőben még 1988-ban vettek fel, és ugyanúgy neveztek el, mint Jugoszlávia nem formális himnuszát a nyolcvanas évekből: *A Vardártól a Triglávig* (eredetileg: *Jugoslavija*), a borítón pedig az egykori föderáció címere szerepelt.

A szlovén jugónosztalgikus *Zaklonišče prepeva* tagjai azt, hogy miképpen nőttek fel a rockzenében, *In Memoriam* számukban adják elő, de az elengedhetetlen kritikai reflexióval (például: *mitoszokat hallgattunk, de a fenébe is imádkoztunk a végtelenségig*).³⁸ Nagy odaadással énekelnek azon idők szimpatikus kellemetlenségeiről is, így a notóriusan kényelmetlen *yugo* személyautókról (Zabranjeno pušenje: *Yugo 45*),³⁹ a *wartburgok*ról és a *trabantok*ról (Atheist Rap: *Wartburg limuzin és a Blue Trabant*).⁴⁰ Az ilyen és ehhez hasonló dalok a jugoszláv szocializmus elveszett világának identikus képét vázolják fel kitartóan, emiatt a popnosztalgia

³⁴ Petrov, Ana: *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije – Koncerti kao mesta sećanja*. [A jugoszláv zene Jugoszlávia nélkül – A koncertek mint az emlékezet helyei.] Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2016. 12.

³⁵ Például a következő együttesek: Parni valjak, Prljavo kazalište, Riblja čorba, Novi fosili, Denis i Denis, Električni orgazam, Laibach, Borghesia stb.; illetve az előadók: Tereza Kesovija, Zdravko Čolić, Oliver Dragojević, stb., vagy Goran Bregović, Zoran Predin, Darko Rundek, Vlatko Stefanovski és még sokan mások az együtteseikkel. A jugoszláv sztárok koncertjein tapasztalható nosztalgikus katarziszról, például Tereza Kesovija 2011-es és 2013-as belgrádi koncertjei kapcsán l. Petrov, 2016. 41–62.

³⁶ A Paraf, Pankrti, Pekinška patka, Buldogi együttesek stb.

³⁷ Érdekes, hogy az *Agropop* című albumon a *Kólót jár Szlovénia* (Pleše kolo vsa Slovenija) című dal egy évvel korábban, 1998-ban jelent meg.

³⁸ *Sellam alejkum* c. album, 2004.

³⁹ *Agent tajne sile* c. album, 1999.

⁴⁰ *Maori i Crni Gonzales* c. album. 1993/1994.

igazi slágerei.⁴¹ Az egykori állam legkülönbébb vidékein gombamód szaporodnak az *eighties* zenés-táncos estek, amelyekeken igen sokszínű közönség gyűlik össze, nem csak a középkorúak, a nyolcvanas évek *jeans generációja*, hogy még egy akkori népszerű dalra utaljak. Jugoszlávia ilyesfajta nosztalgikus zenei bemutatását – ami ugyanúgy téves válasz arra, milyen is volt valójában, mint ahogy a demonizáció is – Damir Avdić szarkasztikusan kritizálja *Testvériség-egység* című dalában.⁴² Ebben keserűen megveti a *nosztalgikus picsákat*, ahogyan a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek elejének jugoszláv zenei ikonjait is (Bijelo Dugme, Lepa Brena, Johnny Štulič). Egyébként a posztjugoszláv populáris muzsikában szinte nincs is jele az azzal az érával való negatív leszámolásnak, ha nem vesszük figyelembe a két újonnan *megkomponált* nacionalista, Jure Štublić (Film) és Bora Đorđević (Riblja čorba) zenei meccsét (utóbbi amúgy 2012-ben még a csetnik vajda címet is megkapta).⁴³ Egyébként Jugoszláviának, *kommunizmusának* és vezetőinek általános és felületes kritikája, egyidejűleg a szomszédos népek ördögként való lefestésével jelen van a nacionalista gyűlöletkeltők „háborús zenéjében” is, úgy a *narodnyákokéban*,⁴⁴ mint a szkinhed bandáknál (megemlíteném a belgrádi Direktor Vörös banda és *Az utcát fogjátok söpörni* című számaint).

Azzal, hogy *egész Jugoszlávia rock and rollt táncol*,⁴⁵ egész sor zenével foglalkozó tanulmány, kötet és életrajz foglalkozik. Legterjedelmesebben a horvát zenei publicista, Ante Perković dolgozta fel a témát 2011-es jellemző című *Hetedik köztársaság* című kötetében.⁴⁶ Mindezt karakterisztikus esszéista stílusában oly hevesen tette, hogy az egyszerre jóindulatú és távolságtartó is. Az új hullámot két szerző vette jobban górcső alá. Branko Kostelnik – aki e műfaj élharcosa, egyébként zenész, újságíró és az efféle rendezvények szervezője is – jelentetett meg egy interjúkötetet, amelyben az új hullám képviselőivel beszélgetett, és már a címe mindent elmond: *Az életem az új hullám*.⁴⁷ Majd Dušan Vesić követte őt, aki szintúgy amaz idők aktív résztvevője volt, terjedelmes és elemző kronológiájával az 1977 és 1982 közti időről: *Képzeld el az életed... Új hullám – az első generáció*.⁴⁸ A ljubljanoi *Novi rock* fesztivál húszéves, gazdag történetét kritikusan és egyáltalán

⁴¹ Erről többet l. Velikonja, Mitja: *Rock'n' Retro – New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia*. Ljubljana: Sophia, 2013.

⁴² *Život je raj* c. album, 2010.

⁴³ Bora Đorđević a *Hé, belgrádi barátom* (E moj družo beogradski) című 1991-es dalra rögtön a *Hé, zágrabi barátom* (E moj družo zagrebački) című dallal válaszolt.

⁴⁴ A *narodnjak* kifejezés népi, népiest jelent (illetve a *narodni – népi* kifejezésből ered), részben utal az oroszos *narodnyikra* is, de nincs politikai vonatkozása, csak zenei műfajt jelent. Más kontextusban pedig inkább ironikus felhanggal használják. (A ford. megj.)

⁴⁵ Az Električni orgazam dalának közismert sora. (A ford. megj.)

⁴⁶ Perković, Ante: *Sedma republika*. Zagreb: Novi liber, 2011. – A kötet címe arra utal, hogy Jugoszlávia hat köztársaságból állt, a zene (volt) a hetedik. (A ford. megj.)

⁴⁷ Kostelnik, Branko: *Moj život je novi val*. Zagreb: Fraktura, 2004.

⁴⁸ Vesić, Dušan: *Zamisli život... Novi val – prva generacija*. Zagreb: Knjižara Ljevak, 2020.

nem nosztalgikusan szlovén társuk, Igor Bašin írta meg.⁴⁹ A kultúrtörténész Ljubica Spaskovska Jugoszlávia utolsó évtizede populáris és alternatív zenéjének sűrű történetét tekintette át, annak fényében is, hogy az sikertelenül állt ellen a növekedő nacionalizmusoknak.⁵⁰

A boltok vagy az internet „polcai” is tömve vannak a nyolcvanas évek zenei összeállításával⁵¹ vagy a korszak kultikus filmjeivel, gyakorta hallhatók-láthatók ezek a nemzeti és a magántévéken is. Két horvátországi csatorna jár ebben az élen. A Klasik TV ambíciója – a szerkesztő szerint – az, hogy a regionális filmek találkozását biztosítsa, és hogy a fiatalabb nemzedékeknek is lehetőséget teremtsen ezek megismerésére, az idősebbeknek pedig arra, hogy visszaemlékezzenek a számtalan legendás és antológiába illő filmre. A Jugoton TV nemzeti zenei csatornaként határozza meg magát, amely az elmúlt időkből származó klipeket mutatja be, amelyek többsége a jugoszláv populáris és alternatív zene *aranyidejéből* származik – a nyolcvanas évekből. A posztjugoszláv államok sportcsatornáin olykor a *YU sport aranyipillanatai* című műsort adják, amely szisztematikus módon ápolja a jugoszláv sportolókra való emlékezést; ebben élen járnak a nyolcvanas évek (a kosár-, vízi- és kézilabda-válogatottak érmei, a klubsikerek, az első alpesi és északi sportokban aratott győzelmek stb.). A szlovén kereskedelmi rádióknak (Radio Ekspres, Radio City stb.) rendszeresen akadnak olyan, szimptomatikus elnevezésű műsoraik, mint amilyenek *Az újra éljék át a 80-as éveket* vagy a *Nyolcvanas évek nyolckor*. Ezekben a műsorokban semleges hangon beszélnek, különösebb értékelés nélkül: csak a filmek, a dokumentumfilmek, a zene és a sport érdeklik őket.

A populáris zenéhez képest kisebb mértékben találkozhatunk a nyolcvanas évekkel a játékfilmekben vagy a tévésorozatokban, halványabb lelkesedéssel és kevésbé karneváli jelleggel ábrázolják azokat. Tito halála 1980. május 4-én csak jelképesen egyezik a főhős öngyilkosságával a szlovén Andreja Košak *Outsider* című, 1997-es vagy a főhős születésnapjával Srđan Dragojević *Sebek* című, 1998-as filmjében. Ugyanennek a rendezőnek az ellentmondásos, *A szép falvak szépen égnek* című 1996-as filmjében, amely a boszniai háborúval foglalkozik, flashbackként jelennek meg a nyolcvanas évek, amikor a főhősök, egy bosnyák és egy boszniai szerb még elválaszthatatlan barátok és üzletfelek voltak.

A dialógusokban mindvégig ott van a jugoszláv szocialista évtizedek rejtettebb vagy nyílt kritikája, így a nyolcvanas éveké is, abban az értelemben, hogy a véres

⁴⁹ Bašin, Igor: *Novi rock – rockovski festival v Križankah 1981–2000*. Maribor: Subkulturni azil, 2006.

⁵⁰ Stairway to Hell: The Yugoslav Rock Scene and Youth during the Crisis Decade of 1981–1991. *East Central Europe*, 2011. 38. 1–22. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy „Jugoszláviában a rock/punk színpad úgy jelenik meg, mint amelyen a társadalmi valóságot kritikus és intelligens módon tállják, progresszív és bíráló szerepet játszva még az újonnan megjelenő erőszak és nacionalista örület utolsó éveiben is.” (15.)

⁵¹ L. pl. https://www.youtube.com/watch?v=F4pZDB5Wl_k (Letöltés ideje: 2020. január 29.)

kilencvenes években kellett megfizetni a számlát a lezserebb korábbi időszakért, *annak a rezsimnek* az összes hazugságáért és megtévesztéséért, a kényelmes életért és a visszafizetetlen kölcsönökért. Rajko Grlić 2006-ban forgatta népszerűvé váló *Helyőrség* (Karaula) című filmjét, amiben csak kiegészítette Ante Tomić humoros könyvét.⁵² A švejski és a jugoszláv katonahumort sikeresen ötvözve mutatják itt be a baráti és a szerelmi viszonyokat, akárcsak a katonai hierarchiát a nyolcvanas évek második fele helyőrségi mikrokozmoszában és a jugoszláv–albán határon lévő kis településen. Hasonlóan szellemes hanggal találkozhatunk a horvát családi tévésorozatban, a *Fekete-fehér világban* (Crno-bijeli svijet)⁵³ Goran Kulenović rendezésében, amely 2015 óta három évadot élt meg, s készül a negyedik is. A cselekmény – amely a nyolcvanas évek elején két zágrábi családban zajlik – elválaszthatatlan a tágabb, multietnikus és szocialista állam környezetétől, és az autentikus hátteret az akkori zenére (az új hullámra) való folyamatos utalás biztosítja. Szintén 2016-ban forgatták Horvátországban a *ZG80* című akcióvígjátékot (Igor Šeregi rendezésében), amely a zágrábi Dinamo focicsapat Bad Boys Blue nevű, illetve a belgrádi Crvena zvezda Delije nevű szurkolói csoportjának rivalizálását mutatja be a már nacionalizmussal fertőzött nyolcvanas évek végén.

Másfelől, több minőségi dokumentumfilm is készült, mindenekelőtt a tárgyalt időszak vibráló zenei és/vagy alternatív kultúrájáról. Először a *Szerencsés gyerek* (Sretno dijete)⁵⁴ című jut az eszembe Igor Mirković horvát írótól és rendezőtől, aki az életrajzon át, az alkotókkal interjúzva és eredeti felvételeket felhasználva mutatja be a jugoszláv punkot és a Ljubljana–Zágráb–Szarajevó–Belgrád vonalon létrejött újhullámos szcénát.⁵⁵ Igor Zupe 2006-ban forgatott a szlovén Pankrti punkegyüttesről, 2018-ban pedig a Laibachról. A belgrádi Brankica Drašković *Borderline Soundtrack* (2018) című dokumentumfilmje elmélyülten és sokoldalúan mutatja be, hogy a nyolcvanas évek zenészei hogyan álltak ellen a kilencvenes évek háborúinak.⁵⁶ Egy másik irányba megy, távolabbra Jugoszláviától a fiatal szlovén rendező, Urša Menart dokumentumfilmje, a *Volt egyszer az értékesek földje* (Nekoč je bila dežela pridnih) 2012-ből. Sajnos kritikátlanul mutatja be az 1977 és 1991 közötti időszakot: *Szlovénia önállósodását* sikeres marketing projektként prezentálja,

⁵² A regény címe – *Semmi sem lephet meg bennünket* – a korabeli hadsereg egyik jelszava volt. L. *Ništa nas ne smije iznenaditi*. Zagreb: Fraktura 2003.

⁵³ A cím a *Prljavo kazalište* hasoncímű számáé 1980-ból.

⁵⁴ Ugyanez a címe az azonos nevű együttes számának 1979-ből.

⁵⁵ Szinte a filmmel egyidejűleg ugyanilyen címmel jelent meg a könyv is: Zagreb: Fraktura, 2004.

⁵⁶ A szerző szerint a sorozatnak nem az a szándéka, hogy bárkire is rákényszerítse az elvesztett idő szellemén keresztül nosztalgikus utazás keretét, hanem hogy kritikailag vizsgálja meg a zene és a politikai folyamatok összekapcsolódásának szociológiai aspektusát, valamint felszabadító erejét a kritikai tudat fejlesztésében. <https://zurnal.info/novost/21970/sloboda-se-mora-neprestano-osvajati> (Letöltés ideje: 2020. február 5.)

amihez hozzájárult a pop- és alternatív kultúra. A szöveg és a kép a rendszerváltás győzteseie, és teljesen kimaradnak belőle a fájdalmas és sötét oldalak.

A nyolcvanas évek kulturális vírusa átköltözött az internetre is. Temérdek Facebook-esemény, oldal, olykor populáris blog, csetszoba található, minden, amit lehetővé tesz a digitális hálózat, és amelyeken fetisizálják és ünneplik a későjugoszláv *la belle époque*-ot [boldog időket]. Az egyik tipikus Facebook-csoport a „Nyolcvanas évek Zágrábban”, amely 2014-es létrejötte óta úgy 35 ezer tagot köt össze: a posztok többsége a zenére, a sportra, a divatra, a kedvenc könyvekre és lapokra, továbbá a mindennapi életre utal.⁵⁷ A kifejezetten pozitívan értékelt nyolcvanas éveket profitorientált módon kezdte el használni a marketingszektor is. A vállalkozók jól tudják: *A nosztalgia elad!*

A kereskedelmi láncok, még a külföldi kézben lévők is, *nosztalgikus vásárhete- ket* rendeznek, amikor az egykori jugoszláviai termékeket árulják, mint a *bajadera* csokoládét vagy a *cockta* üdítőitalt. A retrokultúra globális virágzása elhozta a *régióba* – amely 1991 után Jugoszlávia semleges megnevezése – a tematikus retrobulikat, melyek közt túlsúlyban vannak a nyolcvanas évekre visszánézők.⁵⁸ Az itteni hipszterek, akárcsak nemzedéktársaik az egész világon, teljesen el vannak foglalva a nyolcvanas évekkal, ami megnyilvánul a *vintage* kinézetben, vagy a norm-core divatban, a zenei háttérrel, mint például a vapor-wave, amely szintén a nyolcvanas éveket reciklálja. Egyébként is, a divatban mindig megisméltődnek a múltba való kreatív visszaugrások, gyakran éppen az excentrikus *nyolcvanasokba*, a széles, kihangsúlyozott vállakkal és a nadrágtartókkal, a gallérokkel, ragaszkodva a három alapszínhez, vagy a vad punkos frizurákkal.

Hasonló a helyzet a dizájnnal is, elragadtatva az Atari és Commodore idejéből eredő számítógépek esztétikájával, az első komputerjátékok elsődleges grafikája utáni szimpátiával, a plasztik-fantasztik(us) dekorációkkal és az írásmód Crass formájával. Ezt a trendet követi a jugónosztalgikus turizmus is, amelynek legnagyobb látványosságai azért nem csak a nyolcvanas évekből erednek (így például a híres partizáncsaták helyszínei). Szarajevóban már 1984-től megemlékeznek a sikeresen megszervezett téli olimpiáról, mind a múzeumban, mind a populáris és fogyasztói kultúrában (Vučkót, a kabalababát gyakorlatilag bárhol megtalálhatjuk). Röviden: a nosztalgikus szimulakrumok terén a popkulturális, sport- és szerelmi relikviák vannak túlsúlyban, a mindennapi életben az *elveszett édenre* vonatkozóan, vagy ellenkezőleg, a politikus antinosztalgiában a *földi pokolról*. Egyiket és másikat is Faulkner ismert maximáját idézve jellemezhetem: „A múlt sosem hal meg. Még csak el sem múlt.”

⁵⁷ <https://www.facebook.com/groups/zagreb80s/> L. még <https://www.facebook.com/vesele80/> (Letöltés ideje: 2020. február 1.)

⁵⁸ L. az *eighties* szórakoztató kosztümök reklámjának példáját: <https://partypops.hr/proizvodi/kostimi-i-dodaci/tematske-maskare/osandesete/> (Letöltés ideje: 2020. február 1.)

Minél inkább eltávolodunk a nyolcvanas évektől, annál több a különféle tanácskozás, kiállítás, konferencia, áttekintés, katalógus, röviden, bármi azokról az időről. A jugoszláv – és szűkebben a szerb – képzőművészet egyik legnagyobb szakértője, kurátora, Ješa Denegri széles körű kutatásai során – amikor a különböző évtizedeket dolgozta fel – *A nyolcvanas évek: a szerb művészet témái 1980–1990* című kötetét is megírta.⁵⁹ David Tasić szlovén publicista értékes munkát végzett, amikor összegyűjtötte a szlovén szubkulturális és politikai graffitiket a nyolcvanas évekből, sajnos kísérszövegek nélkül.⁶⁰ A ljubljanei Modern galéria 2016 és 2017 során egy háromrészes, ambiciózus projektet valósított meg: *A nyolcvanas évek az események, kiállítások és diskurzusok prizmáján át*. A kurátorok a következőket írták: „A nyolcvanas éveket a jelenünk alapjai, az állami és a globális tőke, a politika, az etika, a gazdaság és a művészet formálta”.⁶¹ A harmadik részt – *1989 öröksége. Esettanulmány: a jugoszláv dokumentumok második kiállítása* címmel – azoknak a jugoszláv művészeknek az utolsó közös kiállításának szentelték, akik 1989-ben Szarajevóban gyűltek össze, s itt az eredeti művekből, az akkori napilapok címlapjaiból, a művészeti installációkból, a vitákból, az esemény és a műhely archiválásából láthattunk egy válogatást.

Tartalmilag sokkal szélesebb – üzletileg pedig sokkal vonzóbb – volt a 2015-ben Zágrábban megtartott kiállítás *Azok-a-nyolc-va-nas-év-ek – A posztmodern édes dekadenciája* címmel, ahol tematikusan lefedték a populáris kultúrát, a divatot, a zenét, a színházat, a sportot, a képregényeket stb. is.⁶² Ugyanebben az évben Szarajevóból Belgrádba és Ljubljanába indult az a különösen látogatott néprajzi vándorkiállítás – *Sosem volt nekik jobb* címmel –, melyen az abból az időből származó mindennapi tárgyakat gyűjtötték össze, különösen a nyolcvanas évekből. Hasonló módon nagy érdeklődést váltott ki egy hasonló nemzetközi kiállítás, szintúgy jellemző címmel – *Éljen az élet – Szép élet az ötvenes évektől a kilencvenesekig*, amely jellemző módon két teljesen más jellegű üzletközpontban kapott helyet: a belgrádi Áruházban és a ljubljanei Blagovnoi kereskedelmi központban.⁶³ 2017-ben a horvát fővárosban még egy – ahogyan ők maguk állították – teljesen újfajta múzeumot hoztak létre *A nyolcvanas évek Zágrábja* címmel, több száz tárgyat

⁵⁹ *Osamdesete: Teme srpske umetnosti, 1980–1990*. Novi Sad: Biblioteka Svetovi, 1997.

⁶⁰ Ljubljana: Založba Karantanija, 1992.

⁶¹ Badovinac, Zdenka – Piškur, Bojana – Španjol, Igor: *Uvodnik, katalog „Osemdeseta”*. Ljubljana: Moderna galerija, 2017. 4. 21. 3.

⁶² A kiállítás és a katalógus szerzői Branko Kostelnik és Feđa Vukić.

⁶³ *A Robna kuća Beograd* egyfajta szimbólumává vált a hatvanas évek végétől a jugoszláv fogyasztói szocializmusnak, akadt, amelyik 24 órán át volt nyitva szupermarketként, illetve nagyáruházként, egy időben 10 ezer embert foglalkoztatva és 100 ezer fajta cikket árulva. A hetvenes években Európa harmadik legnagyobb áruházláncja volt. Ezzel szemben a ljubljanei kereskedelmi központ napjainkat jelképezi a maga ötszáz üzletével, Európa egyik legnagyobb szórakoztató és üzleti központja. (*A ford. megj.*)

állítva ki.⁶⁴ Sajátos módon reflektál a nyolcvanas évek Jugoszláviájára az akkoriban legkedveltebb képregényről, az Alan Fordról készült kiállítás, amely *a testvériség-egység* útján haladva Belgrád, Zágráb és Szarajevó felé villámcsapásszerűen és sikeresen indult útjára a ljubljanei Nemzeti Galériából 2019 májusában.⁶⁵

Az analitikus áttekintést a posztjugoszláv irodalommal, illetve az esszéekkel zárom. A magán- vagy társadalmi történések, amelyek gyakran önéletrajzi eredetűek, erősen reflektálnak az idő- és térbeli keretekre.⁶⁶ A számos különbség ellenére megtalálhatók bizonyos hasonlóságok: a meghatottság azon idők iránt a kritikus vélemények és gondolatok ellenére, ahogyan a katasztrófális jövő sötét megérzése is. Az ilyesfajta címkék például nagyon meggyőzők a szlovén költő, Aleš Debeljak melankolikus esszéjében, mondhatni prózai elégiájában, *A bálványok alkonyában*,⁶⁷ vagy a szintén szlovén költő, Brane Mozetič *Befejezetlen jegyzetek egy forradalomról* című munkájában,⁶⁸ vagy a multietnikus szarajevói gyerekkor, mint Lejla Kalamujić *Szólítsatok Estebannak* című könyvében.⁶⁹ A jugoszláviai nyolcvanas évek mellékesen, de intenzíven kerülnek elemzésre Darko Cvijetić *Schindler liftje* című kisregényében is.⁷⁰ (A [disz]kontinuus narráció a hetvenes években kezdődik az új házba való beköltözéssel, a nyolcvanas évekbeli felnövésel folytatódik, majd a kilencvenes évek tragédiájába fordul, végül újra az új évezred posztapokalipszi-sében helyeződik el a sztori). Az évtizedet elemzik azok a művek is, amelyekben a családtörténetet egyes szám első személyben beszélik el. Példaképpen a karintiai

⁶⁴ <https://www.zagreb80.com> (Letöltés ideje: 2020. február 1.)

⁶⁵ <https://www.ng-slo.si/si/razstave-in-projekti/razstava/alan-ford-tece-castni-krog?id=4606> (Letöltés ideje: 2020. február 4.)

⁶⁶ Az irodalmi narrációkról (és gyakran nosztalgizásról) a Jugóra való emlékezés során lásd a következő rövid, de szellemes tanulmányokat: Avdagić, Anisa: Narrative Images of the Yugoslav Totality (and Totalitarianism) in the Bosnian-Herzegovinian Short Story in the Transition from the 20th to the 21st Century. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 139–146.; Beganović, Davor: Reflective and Restorative Nostalgia – Two Types of Approaching Catastrophe in Contemporary Yugoslav Literature. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 147–154. és Denić-Grabić, Alma: The Narrativization of Memories – Trauma and Nostalgia in the Novels *Museum of Unconditional Surrender* by Dubravka Ugrešić and *Frost and Ash* by Jasna Šamić. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 155–162.

⁶⁷ *Somrak idolov*. Celovec: Wieser, 1994.

⁶⁸ *Nedokončane skice neke revolucije*. Ljubljana: Založba ŠKUC – Lambda, 2013. 1985 márciusát így írta le: ... *a vonzalom érthetetlen beszéde, ami sohasem állt a kezemre, vagy már közeleg a csernobili sugárzás ideje? vagy a keleti blokk első hasadása? a tőke illuzórikus győzelme?* (29.)

⁶⁹ *Zovite me Esteban*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2015.

⁷⁰ *Schindlerov lift*. Sarajevo/Zagreb: Savremena bh. književnost, 2018.

szlovén Maja Haderlap regényét, *A felejtés angyalát* hoznám fel,⁷¹ aki a hétköznapiakban, de az ausztriai Karintia recens történelmében is meglévő megosztottságot tematizálja, vagy az illusztrátor Samira Kentrić képeskönyvét (regényét), a *Balkanáliák – Felnövés a tranzíció korában* címűt az akkori és a mai szlovén társadalomban meglévő, fájó osztály- és etnikai megosztottságról.⁷² Mindkét művet az efféle helyzet birtokbavételének és meghaladásának stratégiája jellemzi. Miljenko Jergović *A diófakastély* című fejlődésregényében két család történetét meséli el a *novecentón*, így a felfokozott nyolcvanas éveken át is.⁷³

Különösen gyakori témája az efféle irodalomnak a jugoszláv zenére felfűzött kamaszkor – amit *sex&drugs&red stars literature*-nek nevezhetnénk. A horvát Borivoj Radaković *A korszak ragyogása*⁷⁴ című regényében már igen korán, rögtön a nyolcvanas évek szomorú végeztével plasztikusan írta le a punk és az újhullámos szubkultúrát és a fociszurkolókéét, miközben a politikai rendszer kopását is: azaz a régi és az új, a londoni és a zágrábi helyszínek, az utca durva poétikája és a klaszszikus írók művei közti feszültséget. Kristijana Vujčić regénye, az *Amikor a falak leomlottak*⁷⁵ Zágrábot írja le a rock'n'roll és az első szerelmek, a régi ideológiák és rendszerek kialvásának és az újak fellángolásának ritmusában. Nenada Rizvanović új kisregényében, a *Longplay*-ben⁷⁶ minden a zene és a fiatalság körül forog, ezúttal szlavóniai perspektívában. Muharem Bazdulj bosnyák író *Sóval beszörva* című művében az 1986-os szarajevói hírhedt *náci botrányt* regényesíti meg, amely az egész akkori föderációban nagy visszhangra lelt.⁷⁷ A nyolcvanas évek vége a témája a szlovén irodalmár és egyetemi tanár, Andrej Blatnik regényének, *A felszabadulás terének* is.⁷⁸ A nyolcvanas évek Zágrábja a helyszíne Ratka Cvetnić *Féláalom*⁷⁹ című regényének, amelyben a főhős sorsa összefonódik a bekövetkezés előtt álló katasztrófával a későszocializmus (szub)kulturális, zenei és politikai kontextusában. Érdektelen és nem ironikus környezetével szemben a főhős a szlovén író, Sebastian Pregelj díjazott regényében, az *Elvis szobájában*.⁸⁰ A regényből hiányzik a közelmúlt szlovén történelmének mainstream interpretációjától való távolságtartás, csak

⁷¹ *Angel pozabe*. Maribor: Litera, 2012.

⁷² *Balkanalije – Odraščanje v času tranzicije*. Ljubljana: Beletrina, 2015.

⁷³ *Dvori od oraha*. Zagreb: Durieux, 2003.

⁷⁴ *Sjaj epohe*. Zagreb: Mladost, 1990. Az apokaliptikus jövőt a 254. oldalon jósolja meg: „Szörnyű idők jönnek a Balkánon, a népek veszednek, a népek kurválkodnak, a fékely még éppen hogy nem szakad ki. Magára fog maradni, mert nincs kihez csatlakoznia, és még kevésbé lesz hová elbújnia. A tömeg dühörögni fog, az emberek egymást ölik majd.”

⁷⁵ *Kad su padali zidovi*. Zagreb: Fraktura, 2019.

⁷⁶ *Longplej*. Zagreb: Buybook, 2020.

⁷⁷ *Sjetva soli*. Beograd: Rende, 2010.

⁷⁸ *Trg oslobođenja*. Goga, Novo mesto, 2021.

⁷⁹ *Polusan*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2009.

⁸⁰ *V Elvisovi sobi*. Goga, Novo mesto, 2019.

szemrevételezi Jugoszlávia pusztulásának tüneteit, ahelyett hogy kritikailag is felülvizsgálná.

Slavenka Drakulić köteteit az ellene folytatott médialincs miatt előbb jelentették meg külföldön, semmint Horvátországban. *How We Survived Communism and Even Laughed* című esszékötetében a szocialista országok – így Jugoszlávia és a nyolcvanas évek – képét aztán éppen olyan módon vázolta fel, ahogyan azt a diadalmaskodó Nyugat elképzelte.⁸¹ Minden elismerésem a szerzőé azért a feminista látásmódért, ahogyan ebben a művében is írt, de a könyv tele van elviselhetetlen általánosításokkal és túlzásokkal (mintha azok az évtizedek a szocialista országokban mindenütt ugyanolyanok lettek volna, kivétel nélkül), továbbá a Kelet és a Balkán önmegalázó esszencializálásával (mintha egyes jelenségek csak e helyeken lennének lehetségesek).⁸² Ha egy bestsellert ilyesfajta üzenetekkel adott ki az egyébként igen kritikus és tekintélyes szerzőnő, nem tudok nem csodálkozni másokon, akik a szocialista évtizedeket, többek közt a jugoszláviai nyolcvanas éveket végtelenül ellenségesen értelmezték. Dubravka Ugrešić *A fájdalom minisztériuma* című esszéregényében⁸³ élethűen írja meg a kilencvenes évek jugoszláv menekülteinek emigránstapasztalatait, amiket állandóan megszakít a *szebb jövőbe* vetett nosztalgikus fecsegés, másfelől a kitarító próbálkozások a társadalmi, szakmai, személyes és érzelmi rekonstrukcióra a diaszpórában.

Az írók a nyolcvanas évekről szóló narrációjukban gyakran alkalmaznak szatirikus stratégiát, amit az irodalomkritikában a *roman à clef* fogalma alatt ismerünk, amikor a valós eseményeket és személyeket fiktívekké változtatják. Ez az esszéisztikus művekben is megtalálható: például humor szövi át Miljenko Jergović *Történelmi olvasókönyv 1.* című könyvét, aki az ő Jugoszláviáján át húz narratív ívet a számára fontos populáris és mindennapi kultúra felett, amely azzal kezdődik, hogy a sarajevói *Oslobođenje* napilapot olvassa, és az első újrétöltött káposztával végződik.⁸⁴ Hasonló sorvezetőt találtak a *Yu mitológia lexikona* szerkesztői és írói, abból a gondolatból kiindulva, *hogy nincsenek a jugoszláv populáris kultúrának olyan artikulált fogalmak, amelyek saját identitásunk meghatározását elősegítik.*⁸⁵ A kiválasztott idézetek és motívumok mindkét esetben éppen a nyolcvanas évekből erednek, ami önmagában beszédes a szerzők akkori korát nézve. Zoran Smiljanić (alias Vittorio de la Croce) szlovén képregényszerző pedig a *Hardfuckers*

⁸¹ London: Hutchinson, 1992. Végső soron egy amerikai folyóirat közvetlen megrendelésére íródott.

⁸² Sajnos ehhez nagyon hasonló és kipróbált receptet tesz sikeresen pénzzé Marina Abramović, a szerb konceptuális és performansz művész.

⁸³ *Ministarstvo boli*. Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

⁸⁴ *Historijska čitanka 1*. Zagreb: V.B.Z., 2006. Ez az időszak egyébként más műveinek is kedvenc témája.

⁸⁵ A szerkesztők Iris Adrić, Vladimir Arsenijević és Đođe Matić. Beograd: Rende – Zagreb: Postscriptum, 2004. 4.

nevezetű ciklusában⁸⁶ adja mind az előző időszak széteső politikai rendszerének kritikáját, mind az újonnan létrejövőét, amelyekben egyfelől közös az elidegenettség és a hatalom korrumpált volta, másfelől pedig a kisemberek túlélési stratégiája. A szerb író, Marko Vidojković groteszk szatírájában, a bestsellerré vált *Hát épp köszönjük nektekben* – melynek hangzatos az alcíme is: *Halál a bandára – Szabadság Jugoszláviának!*⁸⁷ – a JSZSZK-t úgy éli meg, ahol előreláthatatlan technológiai és társadalmi fejlődés ment végbe ama egyszerű tény miatt, hogy 1989-ben a JSZSZK elnökségének tagjai és a köztársaságok elnökei mind életüket veszítették egy repülőszerencsétlenségben.⁸⁸ Érdekes, hogy az irodalom terén valójában még-sincs kifejezetten negatív reflexió a nyolcvanas évekre. Még a finom, humorral telített és emiatt még veszélyesebb nacionalista hang sem feledtetheti a nyolcvanas évek Szarajevójában megjelenő újprimitivizmusról (a *Zabranjeno pušenje* együttes és a *Top liste nadrealista* tévéműsorról) alkotott mégiscsak kellemes képet Dr. Nele Karajić *Fajront Sarajevóban* című könyvében.⁸⁹

III.

*Minden vereségben a szabadság egy részét láttam,
és ha nekem végem, tudd, akkor kezdődik*

Ekatarina Velika⁹⁰

Kérdés, mi is köti össze ezt a sokszínű kulturális és művészeti univerzumot az élénk jugoszláviai nyolcvanas évek retrospektív reprezentációja terén. Már hallok is a felkiáltásokat (sőt, sikolyokat!), hogy túlságosan sok a különbség ahhoz, hogy egybehangzó következtetéseket vonhassunk le. És még több kritika érkezhethet, mert a válogatásba nem került be ez vagy az a mű vagy szerző. A téma valóban szinte áttekinthetetlenül széles, mélyebb elemzést kíván, egy önálló vagy akár több monográfiát is. Ennek ellenére meggyőződésem, hogy a fentiekből megállapítható pár felismerhető közös jellemző.

A tágabb színtel kezdéném. A nyolcvanas évekhez való kulturális-művészeti visszatérés – legyen szó irodalomról, filmről, képzőművészetről, divatról, zenéről,

⁸⁶ *Hardfuckers*. Ljubljana: BUCH, 2011.

⁸⁷ A jugoszláviai II. világháborús jelszó – *Halál a faszizmusra – Szabadság a népnek!* – parafrázisa (*A ford. megj.*)

⁸⁸ *E, baš vam hvala!* Beograd: Laguna, 2017. A szerző ezt ilyen szavakkal ecsetelte: *Nem mondanám, hogy szimpátiákat táplálok Jugoszlávia iránt, csak reális vagyok*. L. <https://www.dw.com/bs/e-baš-vam-hvala-novi-način-jugonostalgije/a-41595634-0> (Letöltés ideje: 2020. január 26.).

⁸⁹ *Fajront u Sarajevu*. Beograd: Laguna - Novosti, 2014. 103.

⁹⁰ A *Föld* (Zemlja) című szám az 1987-es *Szerelem* (Ljubav) című albumról. – Az Ekatarina Velika a nyolcvanas évek egyik legnevesebb szerb/jugoszláv (alternatív) rockzenekara volt. (*A ford. megj.*)

dizájnról – egyáltalán nem posztjugoszláv, pláne nem posztszocialista specifikum, s még csak nem is *egy kelet-európai kuriózum*, hogy megismételjem a változások győzteseinek közhelyét. A *Dicső ejtíz!* olyan mágnes, ami a retrománia globális trendjének a része, ahogyan azt a kultúrkritikus Simon Reynold megfogalmazta.⁹¹ Az utána következő re-évtizedekben azokat az éveket minden téren újra re-produkálják, re-ciklálják, re-vitalizálják, re-habilitálják, re-vidéálják és így a végtelenségig: a re- mágikus prefixszé válik. A *comebacks* irányadóvá lesz, és nem akadályá; szabállyá, és nem kivételé! A nyolcvanas évek egyszerre a legközelebbi kulturális, esztétikai és művészeti múzsává válik, aki érdemes az újrahasznosításra a teljesen megváltozott körülmények között, immár a *történelem után* (a hidegháború utáni helyzetben, az internet forradalmának korában, az Észak és Dél közti szakadék növekedésekor, az újabb osztálytagozódás során, a globális egymás közti függés esetében, a neoliberalizmus és az etnonacionalizmus győzelmekor, az ökológiai kihívások időszakában stb.).

Másodszor: az ilyesfajta kulturális reprezentációk részben megmagyarázhatók magával a nyolcvanas évtizeddel, a különleges helyzettel, amelybe a szocialista Jugoszlávia került. Gazdaságilag és politikailag már az évtized elején elkezdett botladozni, majd a nemzetek közti feszültségeket és végül a nyílt konfliktusokat egyre kevésbé lehetett szőnyeg alá söpörni, és még kevésbé megoldani. „Fentről lefelé” nézve Jugoszlávia süllyedni kezdett, és ez egyre nyilvánvalóbbá vált. Másfelől ezeket az éveket a *kulturális és művészeti mezőben végbemenő kreatív robbanás* jellemezte, ami összehasonlíthatatlan azzal, ami előtte és utána történt a különböző szinteken és területeken: az alternatívától kezdve a „magas” művészeteken át a mindennapi élet kultúrájáig. A *felszabadított nyolcvanas évek* a kultúra terén a hetvenes évekbeli politikai ólomidők után jöttek, utóbbit a liberalizmussal való leszámolás jellemezte, és megelőzték a háborús kilencvenes éveket. A kulturális reneszánsz Jugoszláviát „alulról felfelé” építette: de nem abban az értelemben, hogy az az állam által ellenőrzött volt, nem is a *testvériség-egység* szervezett politikája által, még csak nem is az egyes egyedüli, kézivezérelt *jugoszláv kultúra* iránti unitárius vágy hajtotta, hanem horizontálisan, azaz a populáris kultúra, a szubkultúra, a turizmus, a civil társadalomból eredő kezdeményezések, az identitáspolitiká stb. révén. A leginkább ösztönző, másfelől pedig a legszélesebben elterjedt kultúra a nyolcvanas években lényegét tekintve transznacionális volt, spontánul összjugoszláv: annyiban formálta ezt a nemzedéket, amennyiben maga a generáció formálta a kultúrát. Ugyanakkor lényegesen átlépte az állami kereteket, és önállóan vált a globális pop és alternatív kultúra részévé, amelyet aktívan követett a határokon túl is.

E reflexiók során váltódnak fel a régi hősök a rock'n'roll együttesekből, a képregényekből, az egyetemista lázadásokból és a giccsirodalomból érkező újabb

⁹¹ Reynolds, Simon: *Retromania – Pop Culture's Addiction to Its Own Past*. London: Faber and Faber, 2011. L. még ehhez: Guffey, Elizabeth: *Retro – The Culture of Revival*. London: Reaktion Books, 2006.

hősökkel; akik mindenféle nacionalista resszentiment nélkül, a könnyebb érthetőség jegyében, teljes mértékben technikai értelemben vették át a szerbhorvát nyelvet mint valamiféle jugoszláv eszperantót. Mindezek a művek arra mutatnak, hogy a fiatalok mindenféle terv nélkül építették jugoszláv kulturális identitásukat, éppen a jugoszláviai közelmúlttól határolódva el: mint a *legújabb Jugoszláviától* kulturális értelemben, mert a korábbi, az AVNOJ-i⁹² új Jugoszlávia számukra már a régi; kifújta magát, összeroskadt. Durva hasonlatot vonhatok a weimari Németországgal vagy az október utáni Szovjetunióval: a társadalmakkal, amelyeket egyfelől politikai földrengések és a gazdasági krach ráztak meg, másfelől művészeti és kulturális csúcsteljesítmények is születtek. A legújabb – és ugyanakkor utolsó – jugoszláv kultúra éppen akkor alakult, amikor intézményi keretei összeomlottak, annak hattyúdala volt, valamiféle dekadens válasz.⁹³ Úgy vélem, ez az ellentmondás lényegesen hat – de túlzás lenne azt mondani, hogy determinálja azt – a nyolcvanas évek Jugoszláviájára való kulturális reflexióra.

A szóban forgó kulturális reflexió harmadik közös eleme: ahogyan azt Petra James irodalomtörténész, egyébként bohemista megállapítja, a szocialista múlt mai közép-európai reprezentáció[ja?] *a trauma és a nosztalgia* közt mozog, a búsulás két végpontja közti folyamat.⁹⁴ Ugyanezt állíthatom a posztjugoszláv kultúráról és művészetről. A nosztalgia – a retró érzelmi és auratikus útítársa,⁹⁵ amely a nyolcvanas évek történetén vagy passzívan mereng, magába zárja intim módon, vagy pedig kommodifikálja, instrumentalizálja, hogy ennek segítségével valamit elérjen –, tehát a nosztalgia elszakíthatatlanul összekötődik a fájdalmas véggel, az elválással, az összeomlással. Ezekben a kulturális reflexiókban gyorsan megtalálhatjuk az egymás mellé helyezés narratíváját: egyfelől a nyolcvanas évek dionüszoszi voltát, másfelől a kilencvenes évek véres összeomlását; egyfelől a visszafogott büszkeséget, továbbá a kritikai tudatot arról, hogy egy másfajta világ nemcsak lehetséges, hanem azt már létre is hozták, másfelől ott a tompa fájdalom, hogy mindez elmúlt, és a keserűség – ami e művekben vagy akasztófahumorrá, szomorkás melankóliává, vagy pedig cinizmussá válik. Hogy parafrázisokkal éljek: egyfelől ezekből a művekből a *továbbfolytatódás utáni vágyat* olvasom/hallom/látom, másfelől az

⁹² Az új, ún. második Jugoszláviát 1943. november 29-én kiáltották ki Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (ennek szerbhorvát rövidítése az AVNOJ). A JSZSZK megszűnéséig ez a nap volt a legfontosabb közös állami ünnep. (*A ford. megj.*)

⁹³ Kolanović Jugoszlávia utolsó éveire egy kiváló kifejezést talált, a *dekadens szocializmust*. L. Kolanović, 2018. 166.

⁹⁴ James, Petra: *The Specter and the 'Haunting Past': Literary Representations of Central European Dictatorships of the 20th Century*. Prispjevki na konferenci The Other Europe: Changes and Challenges since 1989, 11. in 12. september 2020. New Haven: Yale University, 2020.

⁹⁵ A retró és a nosztalgia közti viszonyról szóló vita mondhatni igen széles: itt megadnám a saját rövid definíciómat: eszerint a retró lényegét tekintve nosztalgikus, de szentimentális töltet nélkül – vagyis a nosztalgiaétól eltérően érzelmileg hideg, racionális, instrumentális és gyakran ironikus.

előtti, rosszat sejtető sötétséget. A későbbi katasztrófa miatt nem lehetett megspórolni az előző évtizedre való kulturális reflexiót, nem lehetett csak úgy otthagyni érintetlenül – ellenkezőleg. E művekben a trauma és a nosztalgia egymással konfliktusban léteznek, amit a metamodernista oszcilláció koncepciójával⁹⁶ lehet megmagyarázni: e munkák nem kötik össze a két érzést, hanem önállóknak hagyják őket, a művek maguk a kettő közt feszítődnek keresztre, ugyanakkor nosztalgikusan (de nem vagy!) traumatizáltak, játszadozva és egyidejűleg fatálisan is.

A jugoszláv nyolcvanas évek posztjugoszláv kulturális és művészeti revízióját azokkal a történetekkel tudom összehasonlítani, amelyek szintén ekkor és itt történtek, de egy másik évtized kapcsán, és amely szintűgy traumatizált és ugyanakkor nosztalgikus revízió volt: a II. világháborúéval (különösen a testvérgyilkos réteget nézve), illetve a háború utáni politikai és ideológiai leszámolásával (quislingek, különféle osztályellenségek, informbűrosok, nonkonformisták stb.). A nyolcvanas évek magában Jugoszláviában, és nem csak az emigránsok körében, felfedte az addig semmivel sem besározódott *népfelszabadító háború* és a *szocializmus kiépítésének* ellentétes oldalát. Bőségesen találhatunk megírt és bemutatott ilyesfajta műveket: (ön)életrajzokat a Goli otokon való szenvedésről és a keserű háborús tapasztalatokról,⁹⁷ színdarabokat⁹⁸ és filmeket.⁹⁹ A reflexió hiánya viszont nem írható annak számlájára, hogy e tabutémákra a művészek nem reagáltak, hanem a politikai és társadalmi klíma akadályozta ezt meg. A nyolcvanas évekig e témákat nem lehetett megnyitni.¹⁰⁰

Továbbá a nyolcvanas évekre való kulturális reflexió esetében a *földrajzi identitás egybeesik az időbelivel*, a térbeliség az időlegessel. Minden a felnövés történeteivel és képeivel telített, a személyes, a társadalmi és kulturális „növekedéssel”, az időbeli átmenetekkel, de egy fontos kiegészítő elemmel: a teljes összeomlással.

⁹⁶ Vermeulen, Timotheus – Akker, Robin Van den: Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics and Culture*, No. 2. 2010.

⁹⁷ Csak Vuk Drašković hírhedt és ellentmondásos regényét, a *Kést* (Nož) említeném meg, amely 1982-es megjelenése után számtalan kiadást élt meg különféle kiadóknál. Drašković 1990-től az egyik ellenzéki vezér volt, aki regényeiben a szerb nemzeti kérdéseket tematizálta nacionalista-populista módon, mint például a II. világháború alatti szerbellenes genocidiomot vagy Koszovó témáját. (*A ford. megj.*)

⁹⁸ Mint például az 1983-ban díjazott előadás, a *Galambtemető* (Golubnjača) a dalmát-szerb írótól és dramaturgtól, később politikustól, Jovan Radulovićtól. – Golubnjača valójában egy tömegsír volt, ahová az usztasák által megölt szerbeket dobták. A drámát a szerb nacionalizmus vádjával illeték a kommunista hatóságok. (*A ford. megj.*)

⁹⁹ Mint például: *Viszontlátásra a következő háborúban* (Dovidenja u sledecem ratu) – Živojin Pavlović, 1980; *Vörös boogie, avagy Mi van veled, kislány* (Rdeči boogie ali Kaj ti je dekljica) – Karpo Godina, 1982; *Apám, a szocialista kulák* (Moj ata, socialistični kulak) – Matjaž Klopčič, 1987; és végül *A süket puskapor* (Glubi barut) – Bahrudin Čengić, 1990.

¹⁰⁰ Így 1952-ben a hatalom Edvard Kocbeket az ugyanilyen témákról írt *Félelem és bátorság* című novelláskötete miatt kiátkozta a köz- és a politikai életből. (*Strah in pogum*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1951.)

A térbeliség és az időbeliség lefedik egymást: a téridő felosztódik az 1991 előtti és utáni homlokegyenest más-más évekre, Jugoszláviára és ami utána jött. A megduplázott kronologikus narráció – a személyes/társadalmi és a tágabb, politikai/történelmi – addig folyik, amíg az ifjúkor radikálisan meg nem szakad. A gyermekkor naiv hite és az ifjúkor elvárásai, amikor úgy tűnik, minden lehetséges, durván megszakadnak. „A nyolcvanas években létezett a jövő, vagy legalábbis a látszata” – ahogyan azt a horvát író és publicista, Maja Hrgović megfogalmazta¹⁰¹ –, és ha ezt valahol valamikor megfigyelhetjük ma, akkor azok az egykori művek. A szerzők tehát kreatív módon, és szinte szabály szerint saját személyes történetükön keresztül rekonstruálják azt az évtizedet „a szocializmusból a feudalizmusba” való átmenet küszöbén, ahogyan a tranzíció lényegét szarkasztikusan definiálta a New York-i történész, Katherine Verdery.¹⁰²

Ötödszörre: a nyolcvanas évekre gyakran felületes módon *en bloc* mint egységes időszakra nézünk. Pedig az említett művek jó része vagy explicit, vagy implicit módon megkülönbözteti az évtized első és a második felét, „dupla nyolcvanas évekről” van szó. Az elsőben, a boldogabbik részben a bonyodalmak az új szubkultúrák, zenék, civil társadalmak, új életstílusok, az első szerelmi tapasztalatok, a lezser mindennapok, és igen, a fogyasztás körül támadnak. A nyolcvanas évek második feléről szóló narráció már józanabb és élesebb: a gazdasági és politikai válság már jobban hat a főszereplőkre, érződik a bizalmatlanság az iránt, ami korábban magától értetődő volt, ledőlnek a szocialista bálványok, burjánzani kezd a nacionalizmus. Ennek fényében alakulnak át az alakok is: amíg az első részben a fiatalok domináltak, akik a szebb jövőt várták nagyobb szabadsággal és több lehetőséggel, a másodikban már a tolvajok, a zavarosban halászók, a *hochstapler*ek, a csempészek, a falat kenyérért küzdők, a lumpenprolik viszik a főszerepet, akiknek az ideológiája *megkerülés*, mindennapi gyakorlatuk alapja pedig a *találd fel magad!* Az évtized eleji optimizmust nemcsak a kijózanodás váltja fel, de az évtized végi depresszió és az elnyomás is. Ha a kettőt összekötjük, a nyolcvanas évek – *voilà* – édes-keserű képét kapjuk meg.

Ahogyan meg kell osztanunk a nyolcvanas éveket, s megérteni a különbségeket, a két időszakra vonatkozó reflexiót is meg kell különböztetünk. Másképpen mondva, a következő évtizedekben a nyolcvanas évek különféle képeit találhatjuk meg. Kolanović a posztjugoszláv horvát irodalom elemzésekor a szocializmusra való kulturális emlékezet három fázisát különbözteti meg.¹⁰³ A kilencvenes évek elejét a revizionizmus jellemezte, továbbá a szocializmus agresszív elutasítása; a 2000-es évektől következik a keserédes nosztalgia, mind a szentimentális, mind

¹⁰¹ <https://www.novolist.hr/vijesti/hrvatska/80-e-su-jos-bile-godine-kad-je-jos-postojala-buducnost/> (Letöltés ideje: 2020. augusztus 4.)

¹⁰² Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996.

¹⁰³ Kolanović, 2018

a fogyasztói; a 2010-es években, amikor a szocializmus már valamiféle távoli, történelmi kuriózzummá válik, könyveket írnak, filmeket és műsorokat készítenek, zenét szereznek, kiállításokat szerveznek stb. az egykori mindennapi élet, a populáris kultúra, a művészetek, a dizájn stb. (disz)funkcionalitásáról. A negyedik fázisban – amelyet Temenuga Trifanova film- és médiateoretikus tett hozzá – lassacskán felfedezik az egykori forradalmi és emancipatorikus potenciált, amely először is a „posztoszocializmus sivatagának”¹⁰⁴ kreatív határszélein jelentkezik: a radikális művészetben, a kulturális alternatívákban, a munkás- és egyetemistatüntetésekben, a különféle nonkonformista élet- és esztétikai gyakorlatokban, az új szubkultúrák és a progresszív szubpolitikák virágzásában.

A hatodik közös nevező az a jelzésértékű tény, hogy a nyolcvanas évekbeli kulturális produkciókat az az *utolsó jugoszláv nemzedék* tagjai alkották meg, akik átérték annak a világnak a felívelését, ugyanakkor az összeomlását is. Az akkori tinédzserekről és gyerekekről van szó, akik megközelítőleg az ötvenes évek vége és a korai hetvenes évek közt születtek,¹⁰⁵ akik abban az évtizedben mászták meg a szamárlétrát. Jugoszlávia szomorú vége egybeesett ifjú- vagy gyerekkoruk végével is, szó szerint: *goodbye teens*, ahogyan a *Plavi orkestar* slágerének címe is mondja. A nyolcvanas évekre való kulturális és művészi reflexió nagymértékben összefügg ezzel a korcsoporttal, talán még e generáció különleges, transzrealista zsáneréről is beszélhetünk. Irodalmukban, zenéjükben, képeiken, filmjeikben stb. ugyanis nagyon könnyen megtalálhatjuk az (ön)életrajzi elemek morzsáit olyan helyeken, ahol tiszta fikciónak kellene lennie. Így a szerző személyes és hősei sorsa szabály szerint a tágabb helyzettel, az állammal és a társadalommal áll összefüggésben, mely utóbbiak felgyorsulva omlottak össze. A személyes drámák a mikroszinten egyidejűleg esnek meg makroszint történelmi drámaival, utóbbiakat a szerzők épp a művészet révén dolgozzák át művészetté. A *Nagy Történelemben* nem hősként jelennek meg, sem nem áldozatként. Lényegesen sokan akadnak köztük, akik a visszafelé irányuló narratív, lényegében katartikus kivetítéshez még egy közös, valójában végső dimenziót is adnak.

Ezeket a szerzőket ugyanis nem egy *elvezett nemzedék* tagjaiként látom, mint akiket a félmúlt művészettörténetéből ismerünk – politikailag rezignáltakként, de alkotókként annál inkább aktívakként; s még kevésbé *hős generációként*, amely abban az időszakban valamifajta ideológiai és esztétikai kánont hozott létre, amit aztán féltékenyen őrzött. Éppen ellenkezőleg: műveik a heterogenitás ellenére

¹⁰⁴ Ahogyan arra Horvat és Štiks könyvének címe is utal. L. Horvat, Srećko – Štiks, Igor: *Welcome to the Desert of Post-Socialism – Radical Politics after Yugoslavia*. London and New York: Verso, 2015.

¹⁰⁵ Durvábban mondvá: Balašević ötvenvalahányja és a háború utáni *baby-boomers*-ek, illetve a millenárisok (azaz az Y-generáció, az internetforradalom nemzedéke) közt. – Djordje Balašević haláláig, 2021-ig az egykori Jugoszlávia, illetve az utódállamok egyik legnépszerűbb dalszerzője és énekes volt. (*A ford. megj.*)

egyfelől az elveszett illúziók és a szétesés következményei miatti megrázkódtatások napnál is világosabb lenyomatai, tehát a nosztalgia és a trauma közti, már említett állapotot tükrözik, másfelől a *fennállóval szembeni ellenállás* kiépítésének személyes és közös munkái. Az először a nyolcvanas években, majd másodjára a kilencvenes években megtett útjuk során kialakított – Niklas Luhmann szavai-
val élve – *exkluzív individualitásuk* mintegy a lázadást foglalja magában: mind felnövekedésük során a már kimerült, de még mindig elnyomó jugoszláv szocializmus, mind – már felnőttként – az újonnan létrejövő, ugyanúgy represszív, elfojtó posztjugoszláv etnonacionalizmus és neoliberalizmus korában. Az ellenállást a rájuk jellemző módon alakítják ki: az etnonacionalista revansizmus és a győzedelmes neoliberalizmus zárt tereit a nonkonform (posztjugoszláv) internacionalizmussal török át.¹⁰⁶ Teljesen világos, hogy *farmernadrágos prózájuk/költészetük/zenéjük/képzőművészetük* szemben áll azzal a neotradicionalista fordulattal, ami a kilencvenes (és a későbbi évek) kultúráját gát nélkül elárasztotta, és amit a *bocskorok és sajkacsák, avbék, a dirndlik, a függőfélék és fezek*¹⁰⁷ és azok turbófolk variánsai jellemeznék. Erre a tényre hívta fel a figyelmet a mai Balkán jó ismerője, Tim Judah, aki a *jugoszféra* fogalmával fejezi ki az egykori jugoszláv térség újbóli összekapcsolódását kulturális, művészeti és társadalmi téren is, amivel aztán együtt jár a gazdasági és a politikai is.¹⁰⁸ El kell tehát ismernünk a fenti alkotóknak azt a szolgálatát, melynek révén a posztjugoszláv kulturális tér túlélte saját egykori jugoszláv politikai hatókörét.

Emiatt nem elég annyit mondani, hogy műveikben csak (re)konstruálják amaz évtized komplexitását és bonyolultságát, és hogy beleragadtak abba. Még kevésbé, hogy rezonálnak rá és rózsaszín szemüvegen át látják; és ennél is kevésbé, hogy a *csatát vesztett tábornok* szerepét veszik át, aki utólagosan okoskodik, jósként moralizál, hogy ő már akkor előre látta... Elég közel vannak hozzá, hogy ne felejtsek el, de már elég távol ahhoz, hogy kritikailag elemezzék. Mindennek a társadalmi sikere – és ezért immanens politikai relevanciája is – abban van véleményem szerint, hogy ellenállást jelent a mindenütt jelenlévő történelmi revizionizmussal szemben, amely mindazonáltal „meghatározza történelmi emlékezetünket és politikai horizontunkat”,¹⁰⁹ továbbá az antikommunizmussal és az antijugoszlavizmussal szembeni ellenállást jelenti, amelyek a győzedelmeskedő neoliberalizmus

¹⁰⁶ Többet a kulturális emlékezet emancipatorikus lehetőségeiről a retroutópiákon belül és kívül I. Buden, Boris: *Cona prehoda – O koncu postkomunizma*. Ljubljana: Založba Krtina, 2014.

¹⁰⁷ Az eredetiben: *opanci i šajkače* (szerbül), a sajkacs a szerbiai férfi fejfedő, ami a paraszti viseletből vált a szerb nacionalista mozgalmak szimbólumává is. Az *avba* (ném. *Haube*) pamukból készült női népi fejfedő, sapka Szlovénia alpesi vidékein, amit egész Európában felismernek. A *dirndli* a bajor népviseletre utal, a *kicánke* egyfajta bojtos függőféle, dísz a ruhán, a *fez* muzulmán/bosnyák fejfedő a régióban. (*A ford. megj.*)

¹⁰⁸ Judah, Tim: *Yugoslavia is Dead: Long Live the Yugoslphere*. LSE - Research on South London: Eastern Europe, 2009.

¹⁰⁹ Mastnak, Tomaž: *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba/*cf., 2015. 75.

és etnonacionalizmus revansista fészkei új totális államideológiákként. Mindez szembenállás is a történelmi amnéziával és a múlt eltírásával, az egymástól való elszakadásnak az utódállamokban élő narratívájával, a konzervatív regressziókkal, az antiintellektualizmussal és a „represszív infantilizációval”.¹¹⁰ Ellenállás ez azzal a folyamattal szemben is, amely fokozatosan, ám határozottan csúszik át az illiberális, azaz reakciós demokráciába.

A legtöbb szóban forgó alkotó nem a mindenütt egyre inkább jelenlévő nosztalgiahullámokon lovagol, sem nem a traumákat váltják aprópénzre, ahogyan azt a kritikusok gyakran a szemükre vetik. Nem: egykori és mai helyzetük az aktív alkotótársak, a résztvevők, a társutasok, a szemtanúk helyzete: egykor a fiataloké, ma a művészeké, mindkét esetben implicit, sőt explicit módon is az egykori és mai helyzet kritikusainak pozíciója. A múlt ugyanúgy kísérti, ahogyan meg is ihleti őket: a *80s forever!* popkulturális imperatívuszát az azzal szembeni kritikus kételylyel, a *80s forever?* révén török fel. A múlt terhét a veszteséggel egyenlítik ki: de nem a búslakodásban vesznek el, hanem felszabadulnak. Keserédes, hátuk mögött egyszerre kellemes és nehéz tapasztalatokkal néznek előre, amikből az új kezdet is ered. Ezt nemcsak a művekben fedezhetjük fel, hanem az aktuális művészeteken kívüli, lényegében már *artivistikus* fellépéseikben is: sokan közülük fontos közéleti szereplők, aktivisták, újságírók, publicisták, akik a közvéleményt formálják, de sokan közülük közvetlenül is részt vesznek a politikai összecsapásokban. Ana Dević teljes joggal hívja fel a figyelmet arra,¹¹¹ hogy éppen az utolsó jugoszláv nemzedék tagjai vettek részt tömegesen a háborúellenes mozgalmakban – akik akkoriban szabadúszók voltak, kívül a művészeti és akadémiai intézményeken, tehát azokkal szemben léptek fel, akik már régóta ezekben az intézményekben voltak, és a nyolcvanas években egyik napról a másikra szenvedélyes nacionalistákká váltak.

Végezetül visszatérnék Adorno dilemmájára, hogy az elkövetett bűntények után lehetséges-e verset írni. Az amerikai objektivisták költő, Charles Reznikoff felkínált válasza erre az – amit fel is fedeztem a nyolcvanas évekre adott kulturális reflexiók és művészeti reprezentációk elemzése során –, hogy „mindig azt tenni, amit a művész tesz, és megtalálni hozzá a megfelelő technikai eszközöket”.¹¹² Kritikusan, sokoldalúan bemutatni, szavakká, képekké, zenévé formálni azt, ami egykor létezett: a multietnikus együttélést, az igazságosabb társadalmat, az autochton antifasizmust, a megvalósult konkrét utópiákat, a gyengébb társadalmi csoportok emancipációját, a működő társadalmiságot. Mindez nemcsak a kulturális ihletettség, az alkotói ötlet, az esztétikai preferencia vagy a művészi fikció, hanem a társadalmi ellenállás, az emancipatorikus felhívások, az ellenzéki figyelmeztetések, a ma uralkodó ideológiai konstrukcióknak és politikai gyakorlatoknak adott

¹¹⁰ Buden, 2014. 36.

¹¹¹ Dević, 1998. 202.

¹¹² <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2011/jan/11/poetry-after-auschwitz> (Letöltés ideje: 2020. szeptember 26.)

pofonok csírái is. A jugoszláviai nyolcvanas évekre adott kulturális és művészi reflexiók a politikailag releváns radikális másság alternatíváját kínálják a ma (nem) működő posztjugoszláv állapotnak; azt üzenik, hogy ha akkor volt alternatíva az állami kereteken belül és kívül, úgy az létezik ma is.

Fordította: Szerbhorváth György

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Avdagić, Anisa: Narrative Images of the Yugoslav Totality (and Totalitarianism) in the Bosnian-Herzegovinian Short Story in the Transition from the 20th to the 21st Century. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 139–146.
- Beganović, Davor: Reflective and Restorative Nostalgia – Two Types of Approaching Catastrophe in Contemporary Yugoslav Literature. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 147–154.
- Buden, Boris: *Cona prehoda – O koncu postkomunizma*. Ljubljana: Založba Krtina, 2014.
- Denić-Grabić, Alma: The Narrativization of Memories – Trauma and Nostalgia in the Novels *Museum of Unconditional Surrender* by Dubravka Ugrešić and *Frost and Ash* by Jasna Šamić. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 155–162.
- Dević, Ana: Ethnonationalism, Politics, and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia. *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 11, No. 3, 1998. 375-409.
- Dutceac Segesten, Anamaria: *Myth, Identity, and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks*. New York: Lexington Books, 2011.
- Guffey, Elizabeth: *Retro – The Culture of Revival*. London: Reaktion Books, 2006.
- Horvat, Srećko - Štiks, Igor: *Welcome to the Desert of Post-Socialism – Radical Politics after Yugoslavia*. London and New York: Verso, 2015.
- James, Petra: *The Specter and the ‘Haunting Past’: Literary Representations of Central European Dictatorships of the 20th Century*. Prispjevek na konferenci The Other Europe: Changes and Challenges since 1989, 11. in 12. september 2020. New Haven: Yale University, 2020.
- Judah, Tim: *Yugoslavia is Dead: Long Live the Yugosphere*. LSE - Research on South London: Eastern Europe, 2009.

- Kolanović, Maša: Back to the Future of (Post)Socialism: The Afterline of Socialism in Post-Yugoslav Cultural Space. In: Bailyn, John Frederick – Jelača, Dijana – Lugarić, Danijela (eds.): *The Future of (Post)Socialism*. Albany: State University of New York Press, 2018. 165–194.
- Markovina, Dragan: *Povijest poraženih*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2015.
- Mastnak, Tomaž: *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba/*cf., 2015.
- Neumayer, Laure: *The Criminalisation of Communism in the European Political Space After the Cold War*. London and New York: Routledge, 2019.
- Pavlaković, Vjeran: Blowing Up Brotherhood and Unity: The Fate of World War Two Cultural Heritage in Lika. In: Jurlina, Petra (ed.): *The Politics of Heritage and Memory* (Conference Papers, October 9–10, 2013, Zadar). Zagreb: University of Zagreb, Center for Peace Studies, 2014. 351–394.
- Pehe, Veronika: *Velvet Retro: Postsocialist Nostalgia and the Politics of Heroism in Czech Popular Culture*. New York & Oxford: Berghahn Books, 2020.
- Perković, Ante: *Sedma republika – pop kultura u Yu raspadu*. Zagreb: Novi liber, 2011.
- Petrov, Ana: *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije – Koncerti kao mesta sećanja*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2016.
- Reynolds, Simon: *Retromania – Pop Culture’s Addiction to Its Own Past*. London: Faber and Faber, 2011.
- Spasovska, Ljubica: *Stairway to Hell: The Yugoslav Rock Scene and Youth during the Crisis Decade of 1981–1991. East Central Europe*, 2011. 38. 1–22.
- Stojanović, Dubravka: *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik, 2010.
- Šarić, Ljiljana – Gammelgaard, Karen – Hauge, Kjetil Rå (eds.): *Transforming National Holidays – Identity Discourses in the West and South Slavic Countries, 1985–2010*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012.
- Šušnica, Srdjan: *Pop-Mythological Urine Marking of “Our” Streets – Case Study Banja Luka, Bosnia-Herzegovina*. Ljubljana: MA thesis, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, 2015.
- Velikonja, Mitja: *Rock ‘n’ Retro – New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Velikonja, Mitja: The Yugoslav Rear-View Mirror – Ways of Remembering Yugoslavia. In: Perović, Latinka – Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017. 515–547.
- Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Vermeulen, Timotheus – Akker, Robin Van den: Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics and Culture*, No. 2. 2010.